

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Кафедра історії Центральної і Східної Європи*

Friedrich Naumann
STIFTUNG **FÜR DIE FREIHEIT**

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ В ЄВРОПІ
Національні історичні культури та історіографії в Європі

Випуск 5

***УКРАЇНА В XX-XXI СТОЛІТТЯХ: НА ШЛЯХУ
ГІДНОСТІ І СВОБОДИ***

***UKRAINE IN THE 20-21 CENTURIES: TOWARD
DIGNITY AND FREEDOM***

Київ - 2016

Історія та історіографія в Європі. К., 2016. Вип.5: Україна в XX-XXI століттях: на шляху гідності і свободи. - 157 с.

Редактори: Сергій Стельмах (д.і.н., проф.)
Гуідо Хаусманн (д-р, проф. Регенсбург, ФРН)

Відповідальний секретар Андрій Руккас

Редакційна колегія: Леонід Зашкільняк (д.і.н., проф.); Еріке Єкабсон (д-р, проф. Латвія); Олег Журба (д.і.н., проф.); Андреас Каппелер (д-р, проф., Відень, Австрія); В'ячеслав Мордвінцев (д.і.н., проф.); Олег Рафальський (д.і.н., проф.); Іван Патриляк (д.і.н., проф.); Анатолій Слюсаренко (д.і.н., проф.), Мацей Кратофіль (д-р, проф., Торунь, Польща)

Верстка і коректура: Сабіна Котова

Засновник: Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Адреса редакції: Україна 01033, Київ, вул.Володимирська, 60,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра історії Центральної і Східної Європи
тел. +38 (044) 239 33 17

Фінансова підтримка: Friedrich Naumann
STIFTUNG **FÜR DIE FREIHEIT**

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів,
яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 7601 від 22.07.2003 р.

ОСМИСЛЕННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ТВОРАХ ДМИТРА ДОНЦОВА

ЗАЙЦЕВ Олександр (Львів)

Поразка спроб створити незалежну українську державу в 1917–1921 рр. спонукала її учасників до критичного осмислення власного й чужого досвіду. Представники різних політичних таборів давали різні, часом протилежні, відповіді на питання: чому так сталося, хто винен і що робити далі?

Дмитро Донцов звернувся до цієї теми ще в 1921 р. й повертався до її переосмислення аж до кінця Другої світової війни. В історичній літературі давно утвердилася думка, що ідеологія нового українського націоналізму, до кристалізації якої найбільше спричинився Донцов, виникла як реакція на невдачу визвольних змагань 1917-1921 рр., як результат осмислення її причин та шукання нових шляхів у повоєнній дійсності¹. Думка слушна, однак вона потребує уточнення. Справді, відправною точкою реформи українського націоналізму, яку здійснив Донцов, було осмислення досвіду Української революції, а також більшовицької революції в Росії та перемоги більшовиків в Україні. Однак дальшу еволюцію його інтерпретації визвольних змагань, як і становлення та розвиток доктрини чинного націоналізму в цілому, неможливо зрозуміти без урахування впливу ще двох революцій – фашистської в Італії та націонал-соціалістичної в Німеччині.

Донцов був не лише спостерігачем, а й активним учасником українського державотворення, особливо в період Гетьманату. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії Донцов повернувся зі Швейцарії до Львова, де, отримавши ступінь доктора права в університеті, почав шукати можливості переїзду до Києва, який став центром Української революції. Це йому вдалося лише під кінець березня 1918 р., коли внаслідок Берестейського мирного договору Україну зайняли німецько-австрійські війська й Українська Центральна Рада повернулася до Києва². На той час Донцов уже позбувся соціалістичних і марксистських переконань своєї молодості й перейшов на позиції консервативного націоналізму, близького до поглядів В'ячеслава Липинського.

Переїхавши до Києва, Донцов приєднався до Української демократично-хліборобської партії, головою якої був Сергій Шемет, а провідним ідеологом – Липинський. Хлібороби-демократи підтримали державний переворот Павла Скоропадського, однак із різних мотивів. Для Липинського Скоропадський був законним нащадком старовинного гетьманського роду, який міг забезпечити утвердження в Україні спадкового легітимного гетьманату, що відновив би розірвану традицію козацько-геть-

манської державності. Для Донцова легітимізм не важив, він убачав у гетьмані «українського Бонапарта», який забезпечить перехід від хаосу революції до міцного державного ладу (пізніше таку саму роль він відводив Симонові Петлюрі). В Українській Державі 1918 р. Донцов був директором Української телеграфного агентства при гетьманському уряді, але після проголошення грамоти Скоропадського про федерацію з Росією (14 листопада 1918 р.) розчарувався в гетьмані й покинув посаду. Після повалення гетьманату він виїхав до Швейцарії, де в 1919–1921 рр. керував пресовим бюро при місії УНР у Берні³.

Згодом, у 1924 р., відповідаючи на закиди колишнього голови Ради міністрів УНР В'ячеслава Прокоповича, Донцов так коментував свою співпрацю з Директорією УНР: «Що ж до пана В. Прокоповича, а особливо щодо питання – “де раніше був Донцов”, то можу Вам відповісти слідує: Донцову тяжко було іти разом з людьми, які, на мою думку, завинили ціле наше нещастя. ...На міжпартійнім засіданні (по заняттю Директорією Київ) в гетьманських палаці я, в імени хліборобів демократів, (і лише я оден) перестерігав перед прийняттям відчитаної нам большевицької “деклярації” Діректорії. [...] Не бажаючи зовсім відтягнутися від праці, я все ж приймав невідповідальні пости, як пост начальника пресового бюро в Швайцарії, з якого мене в кінці звільнили, або як пост Комісара преси. Сим останнім я був зроблений Чеховським⁴, але по кількох днях, зараз по вступленню до Київ Діректорії, мене з сеї посади звільнили, віддавши її галичанинові Назарукові⁵. Так само мою номінацію на члена паризької місії Чеховським вже у Відні скасували.

[...] Признаюся, мені прикро було б працювати з пів-большевиками, але коли я не був навіть на другорядних постах, то се тільки тому, що наш уряд волів заміщати їх жидами, різними темними особистостями, будучими “сменовсховцями” або “казнокрадами”, лише не мною⁶.

В осмисленні Донцовим досвіду Української революції можемо виділити чотири головних етапи, які відповідають періодам загальної ідейної еволюції мислителя: 1) 1920–1922 рр. («Підстави нашої політики» та перші статті в «Літера-турно-науковому вістнику» («ЛНВ»); 2) 1923–1933 рр. (статті у «ЛНВ» і «Заграві» та книжка «Націоналізм»); 3) 1933–1939 рр. («Вістник»); 4) 1939–1945 рр. (статті в журналі «Батава» й «Дух нашої давнини»). Після Другої світової війни Донцов уже не висував нових концепцій, а лише повторював, дещо модифікуючи, ідеї й оцінки, сформульовані раніше.

У 1920 – на початку 1921 р., ще перебуваючи в Берні, Донцов написав одну з найважливіших своїх книжок – «Підстави нашої політики»⁷. Книжку було закінчено на початку січня 1921 р., коли Україна ще була охоплена повстаннями, і автор не втрачав надії, що боротьба триватиме. 10 січня він писав дружині, Марії Донцовій: «Книгу свою скінчив і чуюся як жінка, що вже має роди за собою. Становище на Україні, здається, кращає, бо повстання проти москалів спалахують з новою силою, а шанси Вінниченок, Грушевських і інших ідіотів знова падуть»⁸. Отже, Донцов дивився на свій аналіз революції не як на підведення остаточних підсумків, а як на осмислення досвіду першого, невдалого, етапу, і вироблення стратегії для реваншу в близькому майбутньому.

Головне, що відрізняє аналіз Донцова від інших тогочасних спроб осмислення подій 1917–1920 рр. – це їхній розгляд у широкому геополітичному і цивілізаційному

контексті. Автор «Підстав...» побачив у цих подіях частину цивілізаційної боротьби Заходу з Росією, в перебігу якої Україна зробила, поки що невдалу, спробу відірватися від Росії і приєднатися (повернутися) до Заходу.

На думку Донцова, зміст української національної ідеї визначало геополітичне положення України на грані двох світів – Заходу (Європи) і Сходу (Росії), що їх він розглядав як несумісні та непримиренні. Саме боротьбу з Росією Донцов проголошує колективним ідеалом українського народу. Цей ідеал «диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальною історичною роллю, котру судилося нам грати». Географічне положення України «зробило з неї театр невгаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського. Від сего остатного відпала вона політично [...], культурно – ніколи»⁹. Тому «лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, – категоричний імператив нашої зовнішньої політики»¹⁰ – такий головний висновок робить Донцов і з досвіду недавньої війни за незалежність, і з усього попереднього досвіду української історії.

Друга проблема, яку розглядає Донцов – це проблема характеру революції. Автор «Підстав...» заперечує суто негативне, деструктивне розуміння поняття «революція», поширене серед українців (і не лише серед них): «Взагалі слово “революція” має в нас якийсь містичний і, що так скажу, антинауковий змісл. В нас часто під сим словом розуміють просто великих розмірів дебош. Революцію робилося не тому, щоби щось позитивного досягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу навні. Не акція, не свідомий плян, а помста. [...] Відповідно до сего, скептично дивляться в нас на кожного, хто з будинку, заваленого революцією, збирає цеглини на будованя нового. Се в нас називається “контрреволюцією”, революцією ж – зрівняня з землею зненавидженої установи... Контрреволюцією називаються рівно ж тенденції замінити анархію новим, але все ж ладом, котрий, як і шойно повалений, незабаром зачинає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму»¹¹. На противагу такому розумінню, Донцов вважає головною в революції її конструктивну фазу – побудову нового ладу. Отже, одним із ключових питань для Донцова було: який новий лад мала створити Українська революція?

Донцов вважає абсурдним твердження, що революція в Україні – соціалістична. «Бо соціальна революція, котра доконалася на Україні, була не соціалістична, а буржуазна, в правдивому сенсі того слова, так зненавидженого нашими давніми і новонаверненими, беззусими і сивобородими прихильниками Маркса та Йоффе»¹². За оцінкою Донцова, це була частина великої селянсько-буржуазної революції, яка охопила Центральну і Східну Європу після світової війни і наслідком якої був кінець політичного впливу земельної аристократії, на зміну якому приходять новий провідний клас – селянство.

За Донцовим, у революції зіткнулися три головні суспільні сили: «селянська маса, національна інтелігенція різних клас і український Ульстер (Ольстер – О. З.), себто національні меншости. Селянська маса, хоч цілком непідготовлена до державного будівництва, показала себе чудовим матеріалом для нього. Глибока свідомість своїх інтересів, великий політичний інстинкт, бистра орієнтація, незломна упертість в переслідуваню цілий, організаційний сприт, змісл порядку, повна байдужість до паціфізмів, антімлітаризмів та інших “ізмів”, аристократична відраза

до всяких форм охлократії, насильно накиданих їй інтелігенцією, – ось були прикмети нашого селянства. Їх не в стані зменшити ніякі наївні, скороспілі осуди його ворогів, ні приятелів, що старалися представити його раз “небезпекою для Європи” [...], раз “гайдамацькою дичю”, то знов бандою, ворожою всякому порядку. [...] Напевно на фундаменті українського селянства можна було б вибудувати міцний будинок власної державности, коли б сей нарід не був народом без голови. Він її не мав, бо всупереч до свої назви інтелігенція сею головою не була»¹³.

З цього часу тема «маси і проводу» стає ключовою в творчості Донцова, і до неї він постійно повертатиметься в наступні роки. Він вважав, що маси, насамперед селянство, попри брак ясного розуміння державницьких завдань, були готові до виконання конструктивної програми революції, проте революційний провід, що складався з інтелігенції, змарнував їхню енергію, бо перебував у полоні трьох космополітичних ідей, несумісних зі здоровим національним егоїзмом – федералізму, пацифізму та інтернаціонального соціалізму¹⁴.

«Ульстер» в його українській версії уособлювали насамперед дві меншини: росіяни і євреї. Якщо ворожість росіян до українського державотворення для Донцова була самозрозумілою й не потребувала спеціального пояснення, то позиції євреїв він приділяє особливу увагу. Роль єврейства під час Української революції Донцов оцінив негативно: на його думку, євреї разом із росіянами були найбільшими противниками відокремлення України від Росії. Причину цього автор «Підстав...» вбачав не тільки в тому, що єврейство, мовляв, завжди і скрізь було на боці панівної нації, а й у спорідненості єврейської та російської психіки – «психіки обох народів, що досі залишалися майже народами-номадами». У його розумінні, євреї, як і росіяни – буквоїди, догматики й формалісти, надзвичайно ексклюзивні та схильні до крайнощів. «Як Жиди, так і Москалі – в своїх власних очах “вибрана нація”, і коли майже всі жидівські партії приступили до більшевизму, то чи се не тому, що в крові сеї раси лежить месіанська ідея?». Серед можливих інтерпретацій більшовизму автор визнавав навіть часткову рацію антисемітів, які твердили, що більшовизм – «це жидівська змова на згноблення християнства на користь воюючого Ізраїля», та все ж наполягав, що насправді більшовизм – це, в першу чергу, російське явище. Донцов дійшов висновку, що «жидівство на Україні, як своєю месіанською філософією, так і своїм русофільством, так і своїм космополітизмом (наслідком розпорошення раси), мусить ворожо ставитися до української національної ідеї»¹⁵. Тут чи не вперше в його публіцистиці з’являються, поки що не надто виразні, антисемітські мотиви, і ширше – контури концепції «ворожих націй», згідно з якою головна боротьба у світі точиться не між окремими індивідами чи суспільними групами, а між національними спільнотами в цілому, що виступають як збірні особистості з власним характером, волею і світоглядом.

Утім, у 1921 р. Донцов не вважав «Ульстер» безнадійно втраченим для України, навпаки, закликав «виробити нову програму української політики, спільну більшості людности країни і (небольшевіцькому) “Ульстерові”». Така спільна програма сприяла б остаточній кристалізації «колективного ідеалу нації як групи людей ріжних клас і національностей, замешкуючих спільну територію, зв’язаних спільними історичними традиціями»¹⁶. У ґрунті речі, це була програма формування політичної (громадянської) нації довкола українського етнічного ядра.

На дальший розвиток поглядів Донцова на Українську революцію, як і на всю систему його поглядів, великий вплив справила фашистська революція в Італії. Для українського мислителя вона стала зразком успішної націоналістичної революції, яку належало здійснити і в Україні. Донцов був не самотній у своєму інтересі до італійського досвіду. На тлі фрустрації, яку переживали українські самостійники після поразки війни за незалежність, фашистська революція в Італії пробудила серед них жвавий інтерес, а у декого – нові надії. У фашизмі вбачали приклад успішного націоналістичного руху, який врятував свою державу від комуністичної загрози, об'єднав націю під єдиним сильним проводом і вдихнув у неї нове життя. Чимало українських націоналістів, особливо молодих людей, розчарованих у демократичних ідеалах «батьків», прагнуло розкрити секрет успіху фашизму і відтак знайти дороговказ до власної перемоги.

У січні 1923 р., через три місяці після фашистського «маршу на Рим», Донцов опублікував у редактованому ним «Літературно-науковому віснику» статтю «Bellua sine capite»¹⁷. Вже сама назва свідчила про дальший розвиток мотиву, започаткованого в «Підставах нашої політики»: українська нація виявилася «бестією без голови», тобто народом без ефективного політичного проводу. Власне, формування такого проводу Донцов уважав головним завданням і в пошуках шляхів його вирішення вдався до порівняння фашизму з більшовизмом та аналізу причин їхнього успіху. Він виділив чотири прикмети, спільні для цих рухів¹⁸:

1. «Як большевизм, так і фашизм, були – насамперед, рухами протидемократичними».
2. «І большевизм, і фашизм, у своїх початках були, хоч і антидемократичні, але народні рухи». Фашизм – «се був отже революційний рух народних мас, хоч і антидемократичний у своїй ідеології».
3. «Обидва рухи були рухами ініціативної меншости, що накинула свою волю землякам».
4. «Четвертою прикметою сих рухів є їх безкомпромісність, непримиримість»¹⁹.

Саме брак цих рис в українських демократів та монархістів зумовив, на думку автора, крах їхніх спроб створити державу в перебігу Української революції. Донцов підкреслював, що закликає наслідувати не внутрішню політику фашизму й більшовизму, а «методи захоплення державного апарату і його скріплення [...], а в сім відношенні і фашизм, і большевизм і досі лишаються класичними прикладами того, як се треба робити»²⁰. Схоже, саме тоді Донцов побачив у фашизмі модель руху, що його прагнув створити, – такого ж енергійного, безкомпромісного, авторитарного й перейнятого фанатичною вірою у свої ідеали, як більшовизм, але націоналістичного за духом і метою.

Отже, на початку 1923 р. ставлення Донцова до демократії змінилося. У «Підставах нашої політики» і статтях 1922 р. він, хоч і з застереженнями, позиціонував себе як прихильника селянської демократії, водночас наголошуючи на потребі українського «Наполеона». У статті «Bellua sine capite» він уперше визнав антидемократизм сильною стороною більшовизму й фашизму, якої бракувало провідом Української революції. Націоналістичний рух має бути народним, тобто здатним мобілізувати на свою підтримку широкі маси, але водночас антидемократичним – таку формулу успіху вивів Донцов з досвіду переможного італійського фашизму.

У тій-таки статті Донцов вказав на ще одну причину поразки українських визвольних змагань – відсутність яскравого мобілізаційного міфу, чи легенди. Як католики уявляють історію у вигляді ряду битв між дияволом і Христовою церквою, що закінчиться остаточною перемогою католицизму, так і революційний рух, зокрема й націоналістичний, повинен створити аналогічну легенду, «бо в революційні часи маси прагнуть абсолютної ідеї, ясного об'єкту своєї обудженої ненависти, легенди про близькість остаточної катастрофи цього грішного світа, перспективи неминучого, останнього бою. Лише такі легенди підтримують неослабну масову енергію, що рветься на зверх, запалюють імагінацію жадної чину юрби, а не кориговані досвідом і розумом, переполовинені водою посіблізма ідеї демократичної справедливості для всіх. Маса розуміє лише абсолютні, прості й скрайні кличі і лише за тими іде, хто їх голосить. Ось чому пішла вона за Леніном, а не за Керенським, за Муссоліні, а не за Фактою і Джолітті, за тими, що показали їм: один – мареву соціалістичного раю, другий – привид давнього Риму»²¹.

На думку Донцова, українська демократія в часи революції не дала масам образу «останнього бою», який «миготів би пурпуром, кров'ю і золотом пожарів, фасцинуючи уяву, пориваючи душу до великих діл і жертв»²². Цю помилку він надалі прагнув виправити у власних творах, через які червоною ниткою проходить образ близького вирішального бою, що найвиразніше виступає у статті «1937», де Донцов пророкує «релігійну війну» між світоглядними системами націоналізму та соціалізму, що завершиться остаточною перемогою першої²³.

Роздуми над причинами недолугості демократичного проводу Української революції й національного руху в цілому Донцов підсумував у своїй головній книжці «Націоналізм»²⁴ (1926 р.). Вади цього проводу він окреслив збірною назвою «провансальство», що охоплювала «дивну мішанину з Кирило-Методійства й Драгоманівщини, легалістичного українофільства і народництва з їх крайніми течіями, марксизма й комунізму з одної сторони, “есерівства” і радикалізму – з другої, нарешті – з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом»²⁵, тобто мало не всі українські політичні течії, які існували перед тим. Під «провансальством» Донцов розумів комплекс «народу-провінції», брак волі до влади, неспроможність позбутися духовної залежності від чужих націй (в українському випадку – від Росії). Інші вади «провансальства» – це примітивний інтелектуалізм; «науковий» квієтизм – схиляння перед «законами» суспільного розвитку, які нібито може відкрити наука; хуторянський «універсалізм» – віра в загальнолюдські ідеали, з якими слід погоджувати національні цілі; матеріалізм²⁶ – примат сьогочасних матеріальних інтересів над вічними ідеалами нації; примат свободи і прав особи над національним імперативом; антитрадиціоналізм²⁷.

Міркуючи над причинами поразки українців у боротьбі за державність, Донцов дійшов висновку, що провідники українського національного відродження XIX–XX ст. страждали на «надрозвиток інтелекту», занадто вірили у всесильність розуму, схилялися перед наукою, натомість не мали віри в силу власної національної ідеї. Український демократичний «націоналізм» засвоїв звільгаризовану релігію розуму²⁸, проте йому бракувало релігійного запалу, без якого не може перемогти жодна ідея. Тож Донцов поставив собі за мету створити новий світогляд, перейнятий достотою релігійною вірою в єдиний абсолют – націю. Мислитель свідомо прагнув змінити

символічний код українців, який, на його думку, «провансальці» засмітили дискурсом гуманізму й умиротворення.

«Суть провансальського світогляду, – писав Донцов, – се “гуманність” і “толеранція”. Для них закон життя – не боротьба, лише солідарність і взаємна любов. Для них вороги й ворожі нації се “брати во Христі” або “брати в соціалізмі”, “брати в поступі” або в людськості, в Сході Європи, в слов’янстві, але завше – брати»²⁹. Це вперте бажання бачити у ворогах «братів» і призвело до поразки українців, очолених на їхню біду «провансальцями». Відтак власну доктрину чинного націоналізму Донцов вибудовував як повну протилежність «провансальству», або «націоналізмові упадку».

«Провансальство» виступало в різних ідеологічних іпостасях, з яких чи не найгіршою Донцову видавалася ліберальна. З погляду вольового націоналізму, лібералізм шкодить нації, бо ослаблює її волю до влади. Ще до остаточного оформлення своєї доктрини «чинного націоналізму», в 1924 р., Донцов писав: «Коли б мені треба було одним словом схарактеризувати доктрину лібералізму, я назвав би її атрофією інстинкту пановання, ослабленням жадоби до влади. А внаслідок того негативне відношення до всіх атрибутів влади, до насильства»³⁰. Найбільша вада лібералізму в тому, що «насильство засадничо відкидається: в відношенню до маси, в відношенню до інших політичних груп тої самої нації (до “партій”), нарешті – в відношенню до груп чужонаціональних. [...]»

В той час, як в агресивного націоналізму (фашизм), і в агресивного соціалізму (комунізм) – елемент пановання, насильства дає тон у відношенню до мас, до “партій” і до інших націй, є цілюю і засобом, – засобом лібералізму є порозумінне, а цілюю аполітичне “щастє всіх”»³¹.

Донцов уважав «слимацький» ліберальний демократизм особливо шкідливим для України, де він «ударемнював і ще ударемнює найбільш героїчні зусилля нації до самостійності і вироблення незанецищеної, твердої національної ідеології». Саме ліберальній доктрині українці завдячують розклад політичної думки і крах визвольних змагань, бо в час, коли треба було «не дискутувати, а командувати», національна провідна верства зреклася «аргументу сили, замінюючи його силою аргументу». В результаті її витіснили чужинці – російські комуністи. Так «закорінена в нашій націоналізмі ліберальна доктрина, упадок творчого насильства, недоціненне його ролі в суспільнім будівництві привели до матеріальної і моральної поразки українства. Вратувати нас із сього упадку могло б лиш повне виречення ліберально-демократичної доктрини»³².

Інший, дещо кращий з погляду Донцова, різновид «провансальства» – це український монархізм у версії В’ячеслава Липинського. Перша й засаднича помилка ідеології Липинського – віра в те, що українська шляхта має якості, потрібні, щоб керувати хліборобським класом, нацією і державою. Насправді поведінка української аристократії в 1918 р., коли вона підтримувала «російську Вандею» в Україні й не дала гетьманові Скоропадському стати на шлях порозуміння з селом, доводить, що українська шляхта не має ані державного розуму, ані ідейного розмаху: «Та не мають сі люде того творчого темпераменту, який буде держави і організує ще не зорганізовані нації». Подібно до марксистських критиків українського консерватизму, Донцов закидав ідеологам хліборобів-державників, що вони керувалися

не національно-державними ідеалами, а класовими інтересами земельної аристократії, заради яких готові були пожертвувати самостійністю. На його думку, шляхта може прийти до влади в Україні лише як у Франції часів реставрації: з допомогою чужих багнетів і на короткий час. «Монархічна українська ідея [...] є нежива ідея»³³.

Поштовхом до нового етапу в осмисленні досвіду Української революції й нового етапу розвитку його доктрини стала для Донцова націонал-соціалістична революція в Німеччині 1933 р. Тепер уже не так італійський фашизм, як гітлеризм слугує ідеологові «чинного націоналізму» взірцем успішної націоналістичної революції.

Узагальненням думок Донцова цього періоду стала стаття «Нерозрита могила». У ній мислитель звинуватив провідників Української революції в низці фатальних прорахунків. Першим із них було те, що «Марати нашої революції» не використали властивої українцям пошани приватної власності для мобілізації мас на боротьбу з російським соціалізмом. Другою помилкою він уважав те, що революційний провід не використав стихійної юдофобії українських мас і не скерував його в річище антиєврейського політичного руху. Третя помилка полягала в тому, що провідники революції залишилися нейтральними в справах релігії та церкви й не проголосили релігійної війни і проти російського синодального православ'я, і проти російського безбожницького комунізму. І нарешті, четвертий фатальний прорахунок полягав у тому, що стихійну неприязнь мас до росіян не було використано для розпалювання національної війни проти Росії, навпаки, росіян і національних ренегатів трактували як «братів». Якщо антисоціалістичні мотиви й критика русофільства й раніше були провідними темами донцовського аналізу причин поразки Української революції, то тепер посилюються ще два мотиви – тема «релігійної війни» і, особливо, антисемітизм. Донцов заходить так далеко, що висловлює жаль, що революційний провід не розгорнув стягу боротьби зі всесвітнім єврейством і не створив політичного руху на зразок гітлеризму: «Народна мудрість вичувала, що рівноправність сьому народові (євреям – О. З.) серед нас, – значить в руках Троцьких і Кунів батіг і наган на нас. Що свободу для себе на Україні вони розуміють як примусове виселення з неї наших селян, як творення на нашій чорноземі другої Палестини – з безправною більшістю і з упривілейованою меншістю [...]. Недовір'я хлібороба до ганделеса, злоба того, хто ходить простою стежкою, до комбінатора, нехить того, хто шанує силу, до того, хто її боїться – сей куняючий в національній душі комплекс почувань власної висшости мала революція уняти в яскраву програму, щоби створити рух, подібний до гітлеризму. Але сеї програми провід нашої революції не створив»³⁴.

Нові мотиви в інтерпретації Української революції з'явилися у Донцова під час Другої світової війни. Головна його праця цього періоду – «Дух нашої давнини» – вийшла друком у 1944 р. У ній Донцов писав, що трагедія недавнього минулого полягала у зраді ідеалів української давнини демосоціалістичними псевдоелітами, духовними спадкоємцями Михайла Драгоманова. Їм протиставлено людей давньої України – князів, дружинників та козаків, нібито історичних, а насправді міфічних героїв, які потрібні автору, щоби розкрити відвічний «дух нашої давнини» та послужити моделлю ідеального майбутнього³⁵. Утопіям соціальної рівності та братерства, які сповідувала еліта часів революції, протиставлено інший соціально-політичний ідеал – «ієрархізоване суспільство», або «кастовий лад», модель якого він убачав у Київській та козацько-гетьманській державах.

Ще одним нововведенням Донцова в цій книжці є расова інтерпретація історії й сучасності. Спираючись на праці теоретиків німецького расизму Ганса Гюнтера й Людвіга Клауса³⁶, які надихали й нацистів, автор «Духу нашої давнини» знаходив серед українців представників чотирьох рас: нордійців, медитеранців, динарців і остійців. Нордійці – панська раса, остійці – раса рабів. Між цими шаблями розташовуються медитеранці, теж здатні до панування, хоч меншою мірою, ніж нордійці, й динарці – за своїми психічними прикметами не раби, але й не володарі. На жаль, нордійська раса найменше представлена в сучасному українстві, в якому переважає тип динарця й остійця. Саме з остійців, за Донцовим, складалася демосоціалістична інтелігенція часів Української революції, тому вона й зазнала краху, опинившись у невластивій їй ролі провідної верстви. Донцов підводить до висновку, що «правлячу касту» слід формувати за расовими ознаками, ретельно добираючи до неї нордійців і медитеранців та не допускаючи до провуду динарців, а остійців і поготів³⁷.

Отже, підсумуймо. Звернувшись одним із перших до осмилення досвіду Української революції Дмитро Донцов у «Підставах нашої політики» сформулював низку важливих тез: 1) революція була частиною цивілізаційного протистояння Заходу з Росією, коли Україна зробила спробу вирватися з тенет російської цивілізації й повернутися до Заходу; 2) за своїм соціальним змістом Українська революція була не соціалістичною, а буржуазною, її головною рушійною силою було селянство; 3) головною причиною поразки була недолугість революційного провуду, який не зумів скерувати енергію мас, чії ментальні прикмети були цілком сприятливими для завдань революції, в річище державотворення і рішучої боротьби з Росією; 4) найбільшою вадою революційного провуду, що паралізувала його волю до боротьби з російським більшовизмом, була відданість космополітичним ідеям – федералізму, пацифізму та інтернаціональному соціалізму; 5) оскільки національні меншини та обрусілі представники старих еліт виявилися ворожими національній революції, необхідно розробити політичну програму державо- і націотворення, спільну для української етнічної більшості та небільшовицької частини українського «Ольстеру». Відштовхуючись від цих тез, Донцов приступив до розробки нових ідеології та політичної стратегії, покликаних вказати українському рухові шлях до майбутньої перемоги.

На наступному етапі (1923–1933 рр.) на осмилення досвіду Української революції наклалися спостереження Донцова за розвитком фашистської революції в Італії та інших революційних ультранационалістичних рухів Європи. Критика революційного провуду стає виразно антидемократичною. Донцов систематизує її в концепції «провансальства», найгіршим різновидом якого виступає в нього ліберальна демократія. Саме в цей час мислитель створює свою доктрину чинного націоналізму як протилежність «провансальству».

Між 1933 і 1939 рр. під впливом націонал-соціалістичної революції в Німеччині у донцовській інтерпретації визвольних змагань посилюються ксенофобські й тоталітарні мотиви, відбувається зміщення акцентів у бік войовничого антисемітизму. Один із головних уроків, які Донцов виводить із досвіду революції – необхідність створення політичного руху на кшталт гітлеризму з потужною антиєврейською складовою. Тепер вже не осмилення досвіду революції визначає ідеологічні шукання

Донцова, а навпаки, сформована, зокрема й під впливом фашизму та гітлеризму, ідеологія чинного націоналізму задає схему інтерпретації революційного досвіду.

У роки Другої світової війни додає до своєї концепції елементи расистської інтерпретації, згідно з якою політична нездарність демократично-соціалістичної інтелігенції часів визвольних змагань 1917–1920 рр. пояснювалася її «остійськими» расовими прикметами, психологією раси рабів, а не панів. «Дух нашої давнини» (1944 р.) підсумовує еволюцію донцовської інтерпретації досвіду Української революції від спроб її раціонального осмислення до включення в загальну історично-міфологічну схему занепаду і відродження ідеалізованого світу князівсько-дружинної та козацько-гетьманської української традиції з ієрархічним суспільним устроєм та пануванням каст «луччих людей».

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – 1994. – Т. 2. – С. 248. (Lysyak-Rudnyts'kyj I. Istorychni ese. – 1994. – Т. 2. – С. 248).

² Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк, 1974. – С. 128–137. (Sosnovs'kyj M. Dmytro Doncov: politychnyj portret: Z istoriyi rozvytku ideolohiyi ukrayins'koho nacionalizmu. – N'yu-Jork, 1974. – С. 128–137).

³ Там само. – С. 137–154. (Tam samo. – С. 137–154). Wysocki R. W kregu integralnego nacionalizmu. Czynnny nacionalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego: studium porównawcze. – Lublin, 2014. – С. 68–70.

⁴ Мова про Володимира Чехівського – голову Ради міністрів УНР у грудні 1918 – лютому 1919 рр.

⁵ Осип Назарук з грудня 1918 до червня 1919 р. був керівником Головного управління преси й пропаганди уряду УНР.

⁶ Biblioteka Narodowa (Warszawa). – Archiwum Dmityra Doncowa. – Teka V: Listy D. Doncowa z lat 1911–1938. – К. 39–39 odw.

⁷ Донцов Д. Підстави нашої політики. – Відень, 1921. (Doncov D. Pidstavy nashoyi polityky. – Viden', 1921). Перевидання за першим виданням (зі зміненням правописом): Його ж. Твори. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 91–242; Його ж. Вибрані твори. – Т. 5: Політична аналітика (1921–1932 рр.). – Дрогобич; Львів, 2013. – С. 17–144. (Joho zh. Tvory. – Т. 1: Neopolitychni ta ideolohichni pracі. – L'viv, 2001. – С. 91–242; Joho zh. Vybrani tvory. – Т. 5: Politychna analityka (1921–1932 rr.). – Drohobych; L'viv, 2013. – С. 17–144.) Далі цитую за першим виданням.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 196. (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny. – F. 3849. – Op. 1. – Spr. 17. – Ark. 196).

⁹ Донцов Д. Підстави нашої політики. – С. 72. (Doncov D. Pidstavy nashoyi polityky. – С. 72).

¹⁰ Там само. – С. 101. (Tam samo. – С. 101).

¹¹ Там само. – С. 110. (Tam samo. – С. 110).

¹² Там само. – С. 111. (Tam samo. – С. 111).

¹³ Там само. – С. 126–127. (Tam samo. – С. 126–127).

¹⁴ Там само. – С. 78. (Tam samo. – С. 78).

¹⁵ Там само. – С. 19, 147–148. (Tam samo. – С. 19, 147–148).

¹⁶ Там само. – С. 208. (Tam samo. – С. 208).

¹⁷ Донцов Д. *Bellua sine capite* // Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Кн. I. – С. 58–71. Те саме у виданні: *Донцов Д. Вибрані твори.* – Т. 3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 pp.). – Дрогобич; Львів, 2012. – С. 76–86. (Doncov D. *Bellua sine capite* // *Literaturno-Naukovyj Vistnyk.* – 1923. – Кн. I. – С. 58–71. Те саме у виданні: *Doncov D. Vybrani tvory.* – Т. 3: *Ideolohichna eseyistyka* (1922–1932 гг.). – Drohobych; L'viv, 2012. – С. 76–86.). Далі цитую за журнальною публікацією.

¹⁸ Зауважмо, що Донцов був одним із перших, хто вказав на фундаментальну подібність більшовизму й фашизму – згодом ця ідея лягла в основу теорії тоталітаризму.

¹⁹ *Донцов Д. Bellua sine capite.* – С. 59–60. (Doncov D. *Bellua sine capite.* – 59-60).

²⁰ *Там само.* – С. 60. (Там само. – С. 60).

²¹ *Там само.* – С. 61. (Там само. – С. 61).

²² *Там само.* (Там само).

²³ *Донцов Д. 1937* // Вістник. – 1937. – Кн. I. – С. 54–66. (Doncov D. *1937* // *Vistnyk.* – 1937. – Кн. I. – С. 54–66).

²⁴ *Донцов Д. Націоналізм.* – Львів, 1926. (Doncov D. *Nacionalizm.* – L'viv, 1926.) Перевидання за першим виданням (зі зміненим правописом): *Донцов Д. Твори.* – Т. 1. – С. 243–425. (Doncov D. *Tvory.* – Т. 1. – С. 243–425) Далі цитую за першим виданням.

²⁵ *Донцов Д. Націоналізм.* – С. 4. (Doncov D. *Nacionalizm.* – С. 4).

²⁶ У Донцова «матеріалізм» – широке поняття, до якого він зарахував усе, що вважав шкідливим у політичному житті: лібералізм, демократизм, пацифізм, партикуляризм, анархізм.

²⁷ *Донцов Д. Націоналізм.* – С. 6–148. (Doncov D. *Nacionalizm.* – С. 6-148).

²⁸ *Там само.* – С. 7. (Там само. – С. 7).

²⁹ *Там само.* – С. 117. (Там само. – С. 117).

³⁰ *Донцов Д. Агонія одної доктрини (Під новий рік)* // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Кн. I. – С. 64. (Doncov D. *Agoniya odnoyi doktryny (Pid novyj rik)* // *Literaturno-Naukovyj Vistnyk.* – 1924. – Кн. I. – С. 64). Те саме у виданні: *Донцов Д. Вибрані твори.* – Т. 3. – С. 107. (Doncov D. *Vybrani tvory.* – Т. 3. – С. 107).

³¹ *Донцов Д. Агонія одної доктрини (Під новий рік)* // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Кн. I. С. 64-65. (Doncov D. *Agoniya odnoyi doktryny (Pid novyj rik)* // *Literaturno-Naukovyj Vistnyk.* – 1924. – Кн. I. С. 64-65). Те саме у виданні: *Донцов Д. Вибрані твори.* – Т. 3. – С. 107. (Doncov D. *Vybrani tvory.* – Т. 3. – С. 107-108).

³² *Донцов Д. Агонія одної доктрини (Під новий рік)* // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Кн. I. С. 63-65. (Doncov D. *Agoniya odnoyi doktryny (Pid novyj rik)* // *Literaturno-Naukovyj Vistnyk.* – 1924. – Кн. I. С. 63-65). Те саме у виданні: *Донцов Д. Вибрані твори.* – Т. 3. – С. 106-109. (Doncov D. *Vybrani tvory.* – Т. 3. – С. 106-109).

³³ *Д. Д. [Д. Донцов] Пансько-музицький центавр і неомонархізм* // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Кн. IV. – С. 359. (D. D. [D. Doncov] *Pans'ko-muzhuc'kuj centavr i neomonarxizm* // *Literaturno-Naukovyj Vistnyk.* – 1924. – Кн. IV. – С. 359). Те саме у виданні: *Донцов Д. Вибрані твори.* – Т. 3. – С. 140–141. (Doncov D. *Vybrani tvory.* – Т. 3. – С. 140–141).

³⁴ *Донцов Д. Нерозрита могила* // Вістник. – 1937. – Кн. IV. – С. 283–302. (Doncov D. *Nerozryta mohyla* // *Vistnyk.* – 1937. – Кн. IV. – С. 283–302).

³⁵ Подібний міфологічний підхід до історії, зокрема історії козаччини, бачимо в Тараса Шевченка, проте для поета ідеалом, який нібито існував у минулому й має відродитися в майбутньому, була не суспільна ієрархія, а навпаки, стан рівноправ'я та єдності (див.: *Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / пер. з англ. С. Павличко.* – 2-ге вид. – К., 1998. – С. 98–142 [Hrabovych H. *Poet yak mifotvorec': Semantyka symboliv u tvorchosti Tarasa Shevchenka / per. z anh. S. Pavlychko.* – 2-he vyd. – К., 1998. – С. 98–142]).

³⁶ Можливо, Донцова познайомив з цими працями антрополог Ростислав Єндик, який був його співробітником у 1930-х рр. Пор. *Єндик Р.* Раса в модернім націоналізмі // *Перемога*. – 1933. – 15 груд. (ч. 4). – С. 10–12; 1934. – 1 січ. (ч. 5). – С. 6–7; *Його ж.* До систематики хрунів // *Перемога*. – 1934. – 15 черв. (ч. 16). – С. 7–8; *Його ж.* Расовий добір хрунів // *Там само*. – 15 лип. (ч. 18). – С. 6–8. (Por. *Yendyk R.* Rasa v modernim nacionalizmi // *Peremoha*. – 1933. – 15 hrud. (ch. 4). – S. 10–12; 1934. – 1 sich. (ch. 5). – S. 6–7; *Joho zh.* Do systematyky xruniv // *Peremoha*. – 1934. – 15 cherv. (ch. 16). – S. 7–8; *Joho zh.* Rasovyj dobir xruniv // *Tam samo*. – 15 lyp. (ch. 18). – S. 6–8).

³⁷ *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Прага, 1944. – С. 187–200. (*Doncov D.* Dux nashoyi davnyuny. – Praha, 1944. – S. 187–200).

MAKING SENSE OF THE UKRAINIAN REVOLUTION'S EXPERIENCE IN THE WORKS OF DMYTRO DONTSOV

ZAITSEV Oleksandr

Making sense of the Ukrainian Revolution's experience became a starting point of the reform of Ukrainian nationalism, carried by Dmytro Dontsov in the 1920s. However, the further evolution of his interpretation of the Revolution, as well as the formation and development of his doctrine of 'active nationalism' in general, can not be understood without taking into account the impact of two other revolutions – the Fascist revolution in Italy and National Socialist revolution in Germany.